
МАРТИНЕНКО І.В.,
кандидат психологічних наук,
доцент, докторант, кафедра
логопедії, Національний
педагогічний університет
імені М.П.Драгоманова,
м. Київ, Україна

СУЧАСНІ ПІДХОДИ ДО РОЗВИТКУ КОМУНІКАТИВНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ДІТЕЙ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ З СИСТЕМНИМИ ПОРУШЕННЯМИ МОВЛЕННЯ В УМОВАХ ДОШКІЛЬНОГО ЗАКЛАДУ

Стаття присвячена проблемі розвитку комунікативної діяльності дітей старшого дошкільного віку з системними порушеннями мовлення. Представлено аналіз існуючих програм навчання, виховання і розвитку дитини – дошкільника, зокрема розділи, що присвячені розвитку спілкування. Аналіз програм засвідчив, що розвиток спілкування дітей-дошкільників представлений у різних видах активності: створенні розвивального життєвого простору, організації життєдіяльності дошкільників та впливу різних соціальних інститутів, гуманізації взаємин особистості та колективу. За програмою «Я у світі» розвиток комунікативної діяльності дитини-дошкільника забезпечується такими основними лініями як: соціально-моральна, особистісна та мовленнєва. Водночас, гармонізації комунікативних рис особистості, розвитку емоційної складової спілкування та його структури, невербальних комунікативних вмінь уваги в цій програмі приділено недостатньо. Аналіз спеціальних психологічних програм розвитку комунікативної діяльності дітей із СПМ засвідчив їх однобічність і відсутність системності, комплексності у підходах.

Ключові слова: комунікативна діяльність, програма розвитку спілкування, діти з системними порушеннями мовлення, дошкільники.

Статья посвящена проблеме развития коммуникативной деятельности детей старшего дошкольного возраста с системными нарушениями речи. Представлен анализ существующих программ обучения, воспитания и развития ребенка – дошкольника, в частности разделов, посвященных развитию общения. Анализ программ показал, что развитие общения детей-дошкольников представлено в различных видах активности: создании развивающего жизненного пространства, организации жизнедеятельности дошкольников и влиянии различных социальных институтов, гуманизации взаимоотношений личности и коллектива. В соответствии с Базовой программой «Я в мире» развитие коммуникативной деятельности ребенка – дошкольника обеспечивается социально-нравственной, речевой и личностной линиями. В то же время, гармонизации коммуникативных качеств личности, развитию эмоциональной составляющей общения и ее структуры, невербальных коммуникативных умений внимания в этой программе уделено недостаточно. Анализ специальных психологических программ развития коммуникативной деятельности детей с СПМ показал их односторонность и отсутствие системности, комплексности в подходах.

Ключевые слова: коммуникативная деятельность, программа развития общения, дети с системными нарушениями речи, дошкольники.

The article deals with the issues of communication activity in preschool children with system speech disorders. It gives analysis of the existing educational programs for children of preschool age, including the chapters dedicated to the communication development. Programs analysis reveals that communication development in preschool age takes place within different activities: ensuring motivating-to-learn living space, management of preschoolers' life and impact of the various social institutions, humanisation of interactions between the person and the group. According to the program "Me in the world," communication development of a preschool age child is guided in compliance with two major lines – socio-moral and speech development. However, this program has little focus on harmonisation of communicative personality traits, development of emotional component of communication and teaching non-verbal communication skills. At the same time, analysis of the special psychological programs for communication activity development for children with system speech disorders disclosed their constriction and lack of consistency and complexity of approaches towards communication development.

Key words: communication activity, communication development program, children with system speech disorders, preschoolers.

Важливим завданням психічного і соціального розвитку дитини дошкільного віку є розвиток її комунікативної діяльності, яка забезпечує соціалізацію індивіда в колективі ровесників і дорослих, адаптацію у соціальному середовищі. Особливо значення набуває означена проблема напередодні вступу до школи, переходу до шкільного навчання, яке висуває низку нових вимог до здатності дитини спілкуватись з оточуючими в різних ділових і рутинних ситуаціях. Будь-які комунікативні труднощі на цьому етапі можуть спричинити дезадаптацію і проблеми у навчанні. Одними з найпоширеніших поміж комунікативних труднощів є вербальні, які відмічаються у дітей із системним мовленнєвим недорозвитком первинного генезу.

Дослідження мовленнєвого недорозвитку у дітей широко представлено у психолого-педагогічних дослідженнях (В.О.Кондратенко, С.Ю.Конопляста, Р.Є. Левіна, Н.В.Манько, Н.В. Савінова, Є.Ф.Соботович, В.В. Тарасун, В.В.Тищенко, Т.В. Туманова, Т.Б. Філічева, Г.В. Чиркіна, С.М. Шаховська, М.К. Шеремет тощо). В них описано низку особливостей розвитку комунікативної діяльності дітей із системними порушеннями мовлення (далі – СПМ), які автори пов'язують із первинним мовленнєвим недорозвитком і зазначають про їх вторинне походження. В логопедичних дослі-

дженнях (Б.М. Гріншпун, Г.В. Гуровець, Р.Є. Левіна, В.О. Кондратенко, С.Ю. Конопляста, Н.Г. Пахомова, Н.В. Савінова, Л.Ф. Спірова, В.В. Тарасун, В.В.Тищенко, Л.Б.Халілова, Н.В. Чередніченко, Г.В. Чиркіна, С.М. Шаховська, М.К. Шеремет) представлено характеристику, симптоматику і структуру різних мовленнєвих порушень (алалія, афазія, дизартрія, ринологія тощо), які зумовлюють комунікативні труднощі, пов'язані з недостатнім засвоєнням мовних засобів.

Водночас, результати психологічних пошуків у вирішенні окресленої проблеми засвідчують, що у дітей із СПМ відстають у розвитку і невербальні засоби спілкування, які в нормі допомагають налагоджувати і підтримувати контакт, демонструвати зацікавленість, досягати спільного результату з комунікативним партнером. Вчені зазначають про зміщення ієрархії мети спілкування цих дітей, зниження потреби у ньому (Б.М. Гріншпун, О.С. Павлова, Л.Ф. Спірова, Г.В. Чиркіна); К.В. Ковилова, В.В. Коржев'яна, І.С. Кривов'яз, О.С. Павлова, Л.Г. Соловійова, О.Г. Федосєєва наголошують на недостатній сформованості комунікативних вмінь і засобів спілкування дошкільників із СПМ; Т.М. Волковська, В.А. Калягін, В.В. Лубовський, Т.С. Овчиннікова порушення комунікативної діяльності вважають однією із специфічних закономірностей розвитку дітей з тяжкими

порушеннями мовлення.

Аналіз результатів дослідження комунікативної діяльності дітей з системними порушеннями мовлення старшого дошкільного віку (І.В. Мартиненко, 2012-2016 р. р.) засвідчують комплексний характер порушень у структурі комунікативної діяльності цих дітей: вони недостатньо оволодівають мовленнєвими, експресивно – мімічними, предметно – дійовими засобами спілкування; обмежено використовують комунікативні вміння – інформаційно-комунікативні, інтерактивні, перцептивні; комунікативна діяльність є нестійкою, переважають ситуативно-ділові його форми, що свідчить про затримку у формуванні; недостатня потреба у спілкуванні зумовлена слабкою комунікативною спрямованістю і бідністю комунікативних особистісних рис [6-7].

Враховуючи описані результати досліджень комунікативної діяльності дітей з системними порушеннями мовлення, вважаємо за необхідність здійснити аналіз сучасних програм і підходів до її розвитку в умовах загальноосвітнього дошкільного закладу. На нашу думку, зазначені особливості комунікативної діяльності можуть бути зумовлені не тільки симптоматикою мовленнєвих порушень цих дітей, а й недостатньо комплексним підходом до розвитку діяльності спілкування.

Розглянемо, насамперед, підходи до розвитку комунікативної діяльності дітей старшого дошкільного віку у змісті загальнодержавної Базової програми «Я у Світі» (2009 р., наук. кер. О.Л. Кононко), за якою здійснюється навчання і виховання дошкільників і в логопедичних закладах освіти.

Базова програма «Я у Світі» є державною програмою, в якій відображено вимоги щодо змісту освіти дитини від народження до шести (семи) років

життя. У Програмі виділено сім ліній розвитку дошкільника: фізичну, соціально-моральну, емоційно-ціннісну, пізнавальну, мовленнєву, художньо-естетичну, креативну.

В основі Базової програми покладено формування компетентностей (набуття досвіду, який допомагатиме розв'язувати проблеми, здобувати нову інформацію, ставати мобільною; формування здатності діяти адекватно, конструктивно, ефективно в різних життєвих ситуаціях, приймати свідомі рішення, задовольняти свої соціальні та індивідуальні потреби).

Розробники програми кінцевим результатом навчання і виховання дошкільника вважають сформованість у нього шкільної зрілості, у структурі якої виділяють розумову, соціальну, емоційну складові. Покладені в основу предмету нашого дослідження компетентності відображено, насамперед, у вимогах до соціальної і емоційної зрілості. Зокрема, зазначено, що соціальну зрілість засвідчують уміння дитини спілкуватися з дорослими та однолітками, ініціювати контакти, налагоджувати взаємодію, домовлятися, узгоджувати свої дії з партнерами, допомагати іншим людям, мобілізуватися на додання труднощів, виявляти відповідальність, виробляти самооцінні судження, поважати себе та інших); результатом емоційної зрілості є – емоційна стійкість дитини, здатність адекватно реагувати на ситуації та події, орієнтуватись у настроях та станах людей, які поряд, і брати їх до уваги, контролювати та регулювати свою емоційну поведінку, утримуватися від імпульсивних проявів.

Особливості формування і розвитку зазначених компонентів уточнюються, насамперед, у трьох освітніх лініях програми: «Особистість», «Дитина в соціумі» і «Мовлення». У розді-

лі «Особистість» йдеться про розвиток деяких особистісних рис, які у нашому дослідженні віднесено до комунікативних: емпатії, емотивності, комунікабельності, відкритості. «Дитина в соціумі» – характеризує зміст завдань з розвитку комунікативних вмінь з дітьми та дорослим та засвоєнні соціально-моральних норм їх застосування, «Мовлення» – розкриває зміст роботи з удосконалення вербальних засобів спілкування.

Слід відмітити відсутність завдань щодо розвитку діяльності спілкування у лінії «Діяльність», що свідчить про недостатню спрямованість Базової програми на розвиток комунікативної діяльності. Аналізуючи зміст програми ми також помітили пріоритет у розвитку особистості дошкільника, акцентування уваги на її соціально-моральній складовій.

Безперечним плюсом Програми є пріоритетність принципу активності, за яким дошкільник визнається активним суб'єктом життєдіяльності зі своїм індивідуальним досвідом та особливим сприйняттям світу. Такий підхід передбачає ставлення педагога до дитини як до особи, яка має право на власний вибір, прийняття самостійного рішення, на свої переваги та особистий час, на задоволення основних потреб, можливість усамотнитися, на відстоювання власної гідності. Однак, з позицій активізації його комунікативної діяльності, на нашу думку, зазначений принцип розкрито недостатньо.

Звертає на себе увагу той факт, що варіативна частина Програми зорієнтована на розумовий розвиток і не містить жодного блоку і завдання з розвитку спілкування, особистості дитини. На нашу думку, це свідчить про певну диспропорцію у складових Програми з домінуванням інтелектуальної складової.

Отже, аналіз змісту Базової програми змісту освіти дошкільника «Я у Світі» засвідчив недостатню її орієнтованість на розвиток комунікативної діяльності дітей старшого дошкільного віку. В програмі зазначено про необхідність розвитку комунікативних рис особистості, самооцінки та самосвідомості дитини, її активності взагалі. Вагома частина програми присвячена розвитку мовлення дітей, однак всебічного підходу до розвитку діяльності спілкуванні змістом програми не передбачено.

На сьогодні в Україні відмічається домінування комунікативно-мовленнєвого підходу до розвитку спілкування дітей, який передбачає, передусім, розвиток мовленнєвих засобів спілкування (О.П. Аматаєва, Н.Д. Бабіч, А.М. Богуш, Н.В. Гавриш, К.Л. Крутий, Т.О. Піроженко, О.В. Саприкіна та інші.).

Т.О. Піроженко (2004) визначає необхідність акцентування уваги у цьому підході на таких взаємопов'язаних явищах мовленнєвого спілкування:

- суб'єктах комунікації і мотиваційно-цільових джерел, що визначають їх активність;
- процесах мовленнєвої взаємодії (говоріння і слухання);
- засобах (невербальних і мовленнєвих);
- аналізі кінцевого результату спілкування (взаєморозуміння) [9].

Розвиток мовленнєвого спілкування в умовах дошкільних закладів здійснюється з урахуванням різних функцій: розуміння, усвідомлення власного мовлення, його лексичного наповнення, нормативного оволодіння мовними правилами. Це передбачає різні педагогічні аспекти мовленнєвого навчання дітей: методи і прийоми збагачення і вдосконалення фонетичної, граматичної, семантичної сторін ди-

тячого мовлення, а також словникової (граматичної, фонетичної) роботи з дітьми в процесі організації різних видів діяльності - на заняттях, в організації спостережень в природі, художньо-образотворчої, ігрової, трудової та інших специфічно дитячих видах діяльності [2; 9].

По суті, вся дошкільна дидактика, у всіх методиках (методика ознайомлення з навколишнім, образотворчої діяльності, формування елементарних математичних уявлень тощо) відображено завдання мовленнєвого розвитку дитини з точки зору лінгвістичних одиниць [2; 9].

Однак, як відомо з практики, в різних вікових групах дитячого садка, завжди є діти, які не засвоюють мовні норми. Причини цього явища переважно розглядаються з педагогічних та медичних позицій і часто позбавлені психологічного аналізу. Разом з тим, підхід до оцінювання спілкування з позицій мовленнєвих досягнень обмежує можливості системного його вивчення, нівелює його психологічну складову і заздалегідь негативно характеризує комунікативну діяльність дітей з мовленнєвими порушеннями.

Аналіз психологічної складової навчання і виховання дошкільників в Україні засвідчує відсутність загальнодержавних програм розвитку спілкування дітей дошкільного віку. Водночас, поміж існуючих корекційно-розвивальних програм, розроблених для дітей з мовленнєвими порушеннями зокрема, представлено низку, спрямованих на розвиток різних сторін і функцій комунікативної діяльності (С.В. Артамонової [1], К.В. Ковилової [3], В.В. Коржевіної [4], О.С. Павлової [8], Л.Г. Соловйової [11], О.Г. Федосєєвої [13] та інш.). Розглянемо їх детальніше.

С.В. Артамонова запропонувала

систему подолання комунікативних порушень у дітей із загальним недорозвитком мовлення, які не отримують логопедичної допомоги, засобами корекційно-розвивального середовища. Розвивальне індивідуально-орієнтоване середовище включає лікувально-профілактичну взаємодію дошкільників, сім'ї і дошкільного навчального закладу та спрямоване на розвиток мотиваційного, операційного компонентів спілкування, активізацію середовища [1]. Цю модель автор не протиставляє поширеній системі надання логопедичної допомоги, а вважає альтернативною.

Низка корекційних комунікативно-спрямованих програм для старших дошкільників із ЗНМ ґрунтуються на розвитку, насамперед, вербальних засобів спілкування: шляхом формування культури мовленнєвої поведінки в типових ситуаціях етикетного спілкування (Н.Ю. Кузьменкова, 2006) [5; оволодіння нормами і правилами спілкування шляхом знайомства з художніми творами (О.С. Павлова, 2003) [8]; формування передумов діалогічного спілкування (Н.К. Усольцева, 1996) [12]; розвитку діалогічної взаємодії в ігровій діяльності (Л.Г. Соловйова, 1998) [11].

Поміж описаних виокремлюється корекційно-розвивальна програма О.С. Павлової, яка окрім зазначеного вербального компоненту передбачає вплив на: емоційну складову спілкування шляхом знайомства дітей з основними людськими емоціями та почуттями, їх проявами під час спілкування; формування основних компонентів сюжетно-рольової гри. До основних прийомів в реалізації цієї програми автор відносить ознайомлення дітей з творами художньої літератури; бесіди-заняття про правила поведінки або моральні норми; словесний опис станів і

різних почуттів людини з характеристикою причин, що їх викликають; тренінг мімічних і пантомімічних м'язів з метою оволодіння експресивними невербальними засобами спілкування [8]. Авторська розробка О.С.Павлової відрізняється спрямованістю не тільки на вербальні, а й експресивно-мімічні засоби спілкування, а також – розвиток емпатії у дітей.

Програма формування комунікативних вмінь, запропонована О.Г. Федосеєвою (2003) передбачала такі напрями корекційно-педагогічного впливу:

- розвиток немовленнєвих і мовленнєвих засобів спілкування;
- вміння застосовувати засоби спілкування в різноманітних комунікативних ситуаціях;
- розвиток активності та онтогенетично обумовлених форм спілкування [13].

Основними прийомами навчання дітей в процесі корекційно-педагогічного впливу автор визначила ігри-драматизації, рухливі, настільні та дидактичні ігри, сюжетно-рольові інсценування; моделювання комунікативних ситуацій; обговорення книг, вигадкування історій, казок; бесіди тощо. В цій програмі нам імпонує врахування різних засобів спілкування у розвивальній роботі. Програма є, безперечно, соціально-спрямованою, оскільки враховує і активність суб'єкта спілкування, і можливості застосування комунікативних вмінь в різних комунікативних ситуаціях. Однак ні програма О.С.Павлової, ні О.Г. Федосеєвої, ні жодна інша розробка не враховують діяльнісної сутності спілкування, необхідності формування його структури у дітей із порушеннями мовлення; хоча про нестійкість і порушення структури комунікативної діяльності йдеться у багатьох наукових

висновках [8; 13].

Єдиною, поміж відомих нам корекційно-розвивальних програм для розвитку спілкування дітей з вадами мовлення, є програма К.В. Ковилової, розроблена у межах психокорекційної технології комунікативного розвитку старших дошкільників із ЗНМ. К.В. Ковиловою (2013) було розроблено психокорекційну технологію, яка моделює основні параметри спілкування дітей цього віку і базується на таких етапах діяльності спілкування: мотиваційному, когнітивному, діяльнісному і оцінювальному. У відповідності з цим програму було реалізовано поетапно: 1) формування потреби у спілкуванні; 2) розвиток перед комунікативних вмінь; 3) формування комунікативних вмінь вербального спілкування.

Автор розглядає ігрову діяльність як універсальний інструмент оптимізації та корекції психічного розвитку дітей і спирається на діяльнісний підхід, що передбачає включення дошкільників із ЗНМ в різноманітні види ігрової діяльності, різні за складністю, змістом, ступенем соціального опосередкування. У процесі корекційної роботи увагу спрямовано на такі важливі параметри спілкування: особистісний характер комунікативної діяльності суб'єкта спілкування; взаємини і взаємодію учасників комунікації; комунікативні ситуації як форму функціонування спілкування; змістовну основу процесу спілкування; системі вербальних засобів, засвоєння яких забезпечує комунікативну діяльність в ситуаціях спілкування [3].

Отже, теоретичний аналіз літературних джерел і стану надання корекційно-розвивальних та освітніх послуг дітям з мовленнєвими порушеннями в Україні засвідчив недостатню спрямованість сучасних програм на розвиток

психологічних механізмів (особистісного, діяльнісного) комунікативної діяльності. Достатньо уваги у Базовій програмі приділено розвитку вербальних засобів і емоційної складової спілкування, водночас відмічається брак завдань, які б передбачали розвиток комунікативних рис особистості і структурних компонентів діяльності спілкування. Аналіз альтернативних психокорекційних програм і методик, розроблених з урахуванням специфіки комунікативного розвитку дітей з мовленнєвими порушеннями засвідчує їх фрагментарність і вибірковість: деякі передбачають розвиток лише вербальних засобів спілкування, інші – передбачають розвиток емоційної сфери та окремих особистісних рис, треті – ґрунтуються на поетапності

комунікативної діяльності, але використовують засоби спілкування безсистемно і вибірково з переважною опорою на вербальних їх видах.

Здійснений аналіз сучасних програм і методик розвитку комунікативної діяльності дітей старшого дошкільного віку з мовленнєвими порушеннями засвідчує актуальність проблеми всебічного комунікативного розвитку дітей з порушенням мовленнєвого розвитку первинного генезу, що зумовлює необхідність розробки і апробації системи психологічного впливу на комунікативний розвиток цих дошкільників із врахуванням діяльнісного, особистісно-орієнтованого і системного підходів із залученням дітей, їх батьків та педагогів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Артамонова С.В. Преодоление коммуникативных нарушений у старших дошкольников с общим недоразвитием речи средствами коррекционно-развивающей среды : автореф. дис. ...канд. пед. наук : 13.00.03 / С.В. Артамонова – М., 2009. – 22с.
2. Богуш А. М. Дошкільна лінгводидактика / А. М. Богуш, Н. В. Гавриш; за ред. А. М. Богуш. – К.: Вища школа, 2007. – 542 с.
3. Ковылова Е. К. Психокоррекционная технология коммуникативного развития детей старшего дошкольного возраста с общим недоразвитием речи : дис. ...канд. психол. наук : 19.00.10 / Е.К. Ковылова – Н.Новгород, 2011. – 264 с.
4. Коржевина В. В. Развитие вербальных средств в общении у детей 3-4 лет с недоразвитием речи: автореф. дис. ...канд. пед. наук : 13.00.03 / В.В. Коржевина – М., 2006. – 22 с.
5. Кузьменкова Н. Ю. Формирование коммуникативной способности у детей старшего дошкольного возраста с общим недоразвитием речи посредством обучения речевому этикету : дис. ... канд. пед. наук: 13.00.03 / Н. Ю. Кузьменкова – Архангельск, 2006. – 197 с.
6. Мартиненко І.В. Труднощі у спілкуванні дітей із системними порушеннями мовлення журнал / І.В. Мартиненко // Логопедія. науково-методичний журнал. – 2015. – № 6. – С. 43 – 51.
7. Мартиненко І.В. Характеристика комунікативних рис особистості дітей старшого дошкільного віку з системними порушеннями мовлення / І.В.

- Мартиненко // *Особлива дитина: навчання і виховання. Науково-методичний журнал.* – № 4. – 2015. – С. 45 – 58.
8. Павлова О.С. Нарушение коммуникативного акта у детей с общим недоразвитием речи: Психолингвистика и современная логопедия / О.С.Павлова.- М, 1998. – 213 с.
 9. Пирожено Т. А. Коммуникативно-речевое развитие ребенка / Т. А. Пирожено; Институт психологии им. Г. С. Костюка АПН Украины. – К. : Нора-принт, 2002. – 310 с.
 10. Програма розвитку дитини дошкільного віку «Я у світі» // наук. ред.. та упорядник О.Л. Кононко. – К.: Світоч, 2008. – 430 с.
 11. Соловьева Л.Г. Особенности коммуникативной деятельности детей с общим недоразвитием речи / Л.Г. Соловьева // *Дефектология.* – 1996. №1. – С. 62 – 66.
 12. Усольцева Н.К. Формирование предпосылок диалогического общения у детей старшего дошкольного возраста с общим недоразвитием речи : автореф. дис. . к-та пед. наук: 13.00.03 / Н.К. Усольцева. – М., 1996. – 19 с.
 13. Федосеева Е.Г. Формирование коммуникативных умений у детей старшего дошкольного возраста с общим недоразвитием речи: дис. ...канд. пед. наук: 13.00.03 / Е.Г. Федосеева. – М., 1999. – 220 с.

ТРАНСЛІТЕРАЦІЯ ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Artamonova S.V. Preodolenie kommunikativnyh narusheniy u starshih doshkolnikov s obshchim nedorazvitiem rechi sredstvoami korrektsionno-razvivayushey sredyi : avtoref. dis. ...kand. ped. nauk : 13.00.03 / S.V. Artamonova. – М., 2009.
2. Bohush A. M. Doshkil'na linhvodydaktyka / A. M. Bohush, N. V. Havrysh; za red. A. M. Bohush. – К.: Vyshcha shkola, 2007. – 542 s.
3. Kovylova E. K. Psihokorrekcionnaya tekhnologiya kommunikativnogo razvitiya detej starshego doshkol'nogo vozrasta s obshchim nedorazvitiem rechi : dis. ...kand. psihol. nauk : 19.00.10 / E.K. Kovylova – N.Novgorod, 2011. - 264 s.
4. Korzhevina V. V. Razvitie verbal'nyh sredstv v obshchenii u detej 3-4 let s nedorazvitiem rechi: avtoref. dis. ...kand. ped. nauk : 13.00.03 / V.V. Korzhevina. – М., 2006. – 22 s.
5. Kuz'menkova N. YU. Formirovanie kommunikativnoj sposobnosti u detej starshego doshkol'nogo vozrasta s obshchim nedorazvitiem rechi posredstvom obucheniya rechevomu ehtiketa : dis. ... kand. ped. nauk: 13.00.03 / N. YU. Kuz'menkova. – Arhangel'sk, 2006. – 197 s.
6. Martynenko I.V. Trudnoshchi u spilkuванні ditey iz systemnymy porushennyamy movlennya zhurnal / I.V. Martynenko // *Lohopediya. naukovy-metodychnyy zhurnal.* – 2015. – # 6. – S. 43 – 51.
7. Martynenko I.V. Kharakterystyka komunikativnykh rys osobystosti ditey starshoho doshkil'noho viku z systemnymy porushennyamy movlennya / I.V. Martynenko // *Osoblyva dytyna: navchannya i vykhovannya. Naukovy-metodychnyy zhurnal.* – # 4. – 2015. – S. 45 – 58.

8. Pavlova O.S. *Narushenie kommunikativnogo akta u detej s obshchim nedorazvitiem rechi: Psiholingvistika i sovremennaya logopediya* / O.S.Pavlova.- M, 1998. – 213 s.
9. Pirozhenko T. A. *Kommunikativno-rechevoe razvitie rebenka* / T. A. Pirozhenko; Institut psihologii im. G. S. Kostyuka APN Ukrainy. – K. : Nora-print, 2002. – 310 s.
10. *Prohrama rozvytku dytyny doshkil'noho viku «Ya u sviti»* // nauk. red.. ta uporyadnyk O.L. Kononko. – K.: Svitoch, 2008. – 430 s.
11. Solov'eva L.G. *Osobennosti kommunikativnoj deyatel'nosti detej s obshchim nedorazvitiem rechi* / L.G. Solov'eva // *Defektologiya*. – 1996. №1. – S. 62 – 66.
12. Usol'ceva N.K. *Formirovanie predposylok dialogicheskogo obshcheniya u detej starshego doshkol'nogo vozrasta s obshchim nedorazvitiem rechi* : avtoref. dis. . .k-ta ped. nauk: 13.00.03 / N.K. Usol'ceva. – M., 1996. – 19 s.
13. Fedoseeva E.G. *Formirovanie kommunikativnyh umenij u detej starshego doshkol'nogo vozrasta s obshchim nedorazvitiem rechi*: dis. ...kand. ped. nauk: 13.00.03 / E.G. Fedoseeva. – M., 1999. – 220 s.